

למעשה ניתן לראותו כניצב בעמדה של 'אתר שכנגד', אתר העומד מול סמליה המובהקים של וילנה מעברו השני של הווילנה. תמונה מפורסמת של הרמן שטרוק, שהוזכרה כאן מספר פעמים, מביעה בעוצמה רבה את האתרים הניצבים זה מול זה - קבר הגר"א מול המבצר (לעיל, הקדמה).

היום, מול האתרים המובהקים של וילנה שמעבר לנהר עומדת רק האנדרטה; מבט אל המקום שבית העלמין היה בו הוא מבט אל רחבות החניה ואתרי הספורט; מבט זה מלמד על גורלו ואולי על עתידו. אכן, אין זה פשוט לתאר אף בדמיון פרוע את מה שהיה כאן. לא פחות קשה לי לדמיין איזו פעולת הנצחה ושחזור נוספת עשויה לפצות במעט את שוחרי העבר והזיכרון היהודי (מוזיאון קטן?). עד שתיעשה פעולה כזאת עולים במחשבה קטעים שנכתבו על המקום ואוצרים את זיכרונותיו.

ראש לכול, בית העלמין הישן היה מקור לגיבוש זהות עבור הווילנאי, כפי שעולה מתיאור הטיפוס הווילנאי של פרץ סמולנקין: "[...] והמה לא יהפכו לה את עורפם, [...] גם אז לא מהר הווילנאי לעזוב את עירו וינעם לחכם ביגיע נפשו בנחלת אבותיו (אף אם שדה ונחלה לא נתן ונחלת אבותיו יקרא לבית מועד לכל חי קשה לו להיפרד כמו מחייו) [...]".¹⁸² אולם, בית עלמין זה איננו רק בגדר 'קברי אבות'! בחתימה של פין לספרו הגדול על וילנה, הוא מתנצל על עצם ההתייחסות לגדולי וילנה שהם בבחינת קדושי עליון:

נשמות טהורות מתלוננות בצל שדי! בהשתחיי על קברות הגויות אשר היו לבן למעון ולמקדש מעט בהתהלכן בארץ החיים העוברים, לשמוע דבר מפי העדים האלמים הנצבים מצבת אבן ועץ על פתחיהם, [...] עודני שוכב מרעיד מחבק אבני קברות עולמים מחונן עפרם, ולבי נתר בקרבי על החפץ הנמהר אשר התעורר בי [...] וענתה בי עבודתי מחר בשובי אל צרור החיים ותהי לי לעדה לפני קדושי משכני עליון, ולא יחשבו אתי, כי באמונה אני עושה.¹⁸³

בקטע הזה, בית הקברות על מצבותיו נתפס לא רק כמקור היסטורי, כמו שעולה על כל צעד ושעל בספר 'קריה נאמנה' (ובמקורות רבים אחרים עד לסוף המר¹⁸⁴); בדברים מקופלת כמדומה גם מטפורה להיסטוריה עצמה!

182 השחר (עורך: פ' סמולנקין), שנה חמישית, תרל"ד, עמ' 479.

183 פין, קריה נאמנה, עמ' 264-265.

184 זאת הייתה התפיסה העממית הפשוטה, כדבריה של לוי דווידוביץ:

"Most Vilna Jews know their history not so much from reading books as from visiting the two Jewish cemeteries, where their history was literally entombed" (עמ' 48)

מתתיהו סטראשון, במבואו לספרו של פין, הגדיר את מרכזיותה של חקירת המצבות במחקרו של פין וגם את חיבתו לחקר המצבות:

[...] כי בנית בו [=בספר] ציונים מפוארים והיכלי כבוד לכמה אנשי מופת, ותחיה את אבני מצבותיהם מערמות העפר, לשום להם שארית בארץ לחוקק הדברים בעט ברזל ועופרת [...] ידעתי כי לא מעט היתה יגיעתך במלאכה זאת, כן בעמל קריאת הנוסחאות שעל אבני המצבות, אשר מרביתן נשקעו באדמה, והאותיות החקוקים נתמלאו באבק ועפר [...] ¹⁸⁵

ההכרה בחשיבותו כמקור היסטורי, עולה גם באפיוניו של הלל נח מגיד שטיינשניידער, מי שליקט והעניק חומר מסוג זה עבור שמואל פין:

[...] גם כן ראיתי ונתון על לבי כי עירנו ווילנא תלפיות היא, ובה התלכדו יחד תורה וחכמה מאז מעולם: בה נמצאו ישיבות לתורה, בתי מדרש לחכמה, בתי תפילה לעבודה וחברות של צדקה שונות. כל העם מקצה אל קצה זה בכה וזה בכה עובד שכם אחד להגדיל תורה ולהאדירה לבל יכחד שם ישראל. ואמרת, אתנה את כל המעשים הטובים האלה ואכתבם על ספר, להיות לזכרון לקהלתנו לדור אחרון, וידע בנים יבואו מה פעל ישראל בוילנא. כי זכרון בספר יקר הוא יותר מחקוק על אבן שבכבר הימים יתקלקל, בעוד שהכתוב בספר עומד וקים לעולמים.¹⁸⁶

הזיכרון הטבוע בבית העלמין הולך ומתכנס לדפי ספר; בדבריו של שטיינשניידער, ששם משפחתו מעיד על העיסוק במצבות, מקופלת התחושה העזה של צורך לתעד, הספר עדיף על המצבה. קורות וילנה מלמדות כי בסופו של דבר הספרים אכן נותרו.

בצד המבט אל ערכה של המצבה הספיציפית, העסיק את חוקרי וחובבי בית העלמין הישן גם המבט אל המכלול; יש מהם שזיהו את האתגר הצפון במיקומו כסמל יהודי הניצב מול הסמלים האחרים. מסתבר כי הבעייתיות במיקומו המתחילה כבר בהיווסדו. בספר המוקדש לבית העלמין שכתב חוקר וילנה הגדול ישראל קלויזנר - 'קורות בית העלמין הישן וילנה', שיצא לאור בוילנה בשנת תרצ"ה, נאמר:

מקום בית החיים. בית העלמין נמצא מעבר לנהר וילניה מול הר הארמון (או הר המבצר). נחשב לפלא לכל מדוע נוסד בית העלמין היהודי במקום כל כך קרוב לארמנות הנסיך הליטאי הגדול. האם לא יכלו היהודים להשיג בשבילם

185 פין, קריה נאמנה, עמ' XXXII.

186 שטיינשניידער, עיר וילנע, עמ' IX-X.

קרקע במקום אחר? [...] כתבי הזכויות של המלכים הבטיחו להם את מנוחת שוכני העפר.¹⁸⁷

לשון אחר, מבחינה משפטית היו אלו השטחים הזמינים והנוחים ביותר, ובסופו של דבר המצב המשפטי המיוחד של השטח שימר אותו במצבו. בהמשך הוא מתאר את הטלטלות שפקדו את בית הקברות הזה: [...] בשעה שגייסות מוסקבה שטפו ובאו על פולין וכבשו את וילנה בשנת תט"ז פנו העירונים אל הצאר הרוסי בבקשה שיוציא את היהודים מהעיר וירשה להם להתיישב רק על בית העלמין מעבר לנהר וילייה.¹⁸⁸ ובספרו על וילנה הוסיף להגדיר את המקום: [...] כי יאסור על היהודים לגור בעיר אלא רק מחוצה לה, מעבר לנהר וילייה, במקום שם נמצא בית העלמין שלהם [...]”¹⁸⁹ על כך מסופר בלשון האגדה על ר' ישעיה'לי קצין, שאחרי גזירת ת"ח (שנת תט"ו):

נתלקט שוב בוילנה קומץ של יהודים מדלת העם ויחד עם העניים הללו חזר לוילנה גם ר' ישעיה'לי קצין [...] אך הנוצרים שבוילנה עינם היתה צרה במעט היהודים הענים והסובלים שחזרו לעיר ושלחו בקשה אל הצר הרוסי אלכסיו שיתן פקודה לגרש את היהודים ולקבוע להם את מקומם בבית הקברות הישן בין המתים. ולא הוצרכו לבקש את הצאר בקשות רבות. הוא ציווה מיד לגנראל שלו שאכובסקי לגרש את כל היהודים אל בית הקברות הישן. אין צריך לומר כי ר' ישעיה'לי קצין לא פרש מאחיו גם הפעם והלך עמהם. [...].¹⁹⁰

ואם בהתייחסו למקום המדויק, ההיסטוריון זהיר בלשונו, האגדה מבליטה את הישיבה ממש בין המתים, למרבה הקושי ולמרבה הסמליות!
בחלוף הזמן, הדברים הגיעו עד לויתור על המשך הקבורה במקום והעברת אתר הקבורה למקום אחר:

משנת תקנ"ב יש לנו ידיעה כי היהודים יראים בפני העברת בית החיים למקום אחר [...] אולם היהודים ראו כי שאלת בית העלמין נעשית חמורה מיום ליום בשביל קרבתו לעיר ובשביל חסרון בשטחים חדשים. העיר התחילה לגדול ולהתפשט והרשות הועידה את השטחים הקרובים לבית החיים היהודי לרחובות חדשים.¹⁹¹
בהתחשב בבעיות, הוצע ליהודים שטח בפרבר 'אנטוקול'. היהודים ביקשו

כמובן לשמור על השטח הקדום, אולי בהרחבת אפשרויות הקבורה תוך ביצוע קבורה חוזרת אחרי כיסוי הקרקע באדמה. נתגלעו ויכוחים על השטח ב'אנטוקול' בין מודדים ומתכננים ליהודים, ומדובר על ניסיון יהודי להימנע מלהגיע לשם. לבסוף, למרות ש"היהודים לא חפצו להיפרד מהמקום היקר והקדוש להם",¹⁹² הדברים בוצעו כציות לפקודה. כאשר נאלצת קהילת וילנה להתחיל לקבור את מתיה בבית העלמין החדש, מתעוררת תחושה עזה של אי-נוחות:

הב"ע [=בית עלמין] הישן אשר נתיסד בשנת רמ"ז לתחיית המתים מן התורה נסגר י"ט מרחשון תקצ"א ומקומו במגרש שניפישאק מעבר לגשר הירוק על שפת הנהר וויליא מול הר המבצר (שלאסברג) וחלקת שדהו חלקה ישרה. אבל הב"ע החדש נתיסד על הרי אררט, בקצה העיר, פרור זארעצי מעבר מזה ופרור אנטאקאליע מעבר השני, במקום הרים ובקעות למגינת לב החיים [...].¹⁹³

אולם, גם כשבית העלמין הישן נעזב בפועל, המשיך להעסיק את הציבור הווילנאי. קלויזנר מספר על זיקת היהודים אליו גם אחרי המעבר לחדש: [...] היהודים היו תמיד דואגים לבית העלמין הישן אם כי החדש התחיל להעסיק אותם יותר [...].¹⁹⁴

במהלך הזמן, התחושה המקודשת והערך הלאומי שעורר בית העלמין הישן החלה להיתרגם לביטוי דידקטי; החלו להתייחס לבית העלמין כאל אתר סיור ולימוד. קלויזנר שכאמור תיעד את בית העלמין, וצירף לתיעוד המילולי מפה בהירה, כתבו כמעין מדריך סיור מעמיק. הוא היטיב לציין כי מקום כבית עלמין שכזה איננו רק מקור היסטורי וכי "מה שאינה יודעת לספר ההיסטוריה מספרת האגדה. כשאנו באים אל בית העלמין הישן נכנסים אנו אל עולם מלא אגדות".¹⁹⁵ אכן, המגע בין ספר בית עלמין לבין הממשות הפיזית שלו יוצר אינטראקציה חווייתית מיוחדת, שאיננה מצויה בכל בית עלמין, אלא שלדאבון לב משוואה זו שאבריה הם הטקסט והמקום החזיקה מעמד פחות מתריסר שנים; היום, ספרו הנדיר של קלויזנר משמש עזר וסעד לניסיונות לשרטט את גבולות בית העלמין בוויכוח על הבנייה בוילנה.¹⁹⁶

192 שם, עמ' 33.

193 שטיינשניידער, עיר וילנה, עמ' VIII.

194 קלויזנר ישראל, בית העלמין הישן, עמ' 34.

195 שם, עמ' 35.

196 דוגמה מעניינת: על ספר בית הקברות הישן בתל אביב ויחסו לבית העלמין הנידון, ראו: מאן, והיישוב הלך אחר הקברים.

187 קלויזנר ישראל, בית העלמין הישן, עמ' 6.

188 שם, עמ' 19.

189 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות ראשונים, עמ' 27.

190 ברודיס, אגדות, עמ' 52-51.

191 קלויזנר ישראל, בית העלמין הישן, עמ' 30.

מעמדו של בית העלמין הישן העומד ממש לנגד העיניים מושפע מסגוליותן של הדמויות הקבורות, אך גם מקורותיו הממשיות; מסתבר כי השלווה האמורה להיות מנת חלקם של המתים, לא הייתה גורלו. היהודי הווילנאי שראה בבית העלמין מקום המגדיר את זהותו, היה רגיש ביותר לניסיונות חילולו, ועל אלו דובר רבות בספרות העוסקת בבית העלמין לסוגיה. קלויזנר מסכם בקצרה: " [...]" בית העלמין הישן ניזוק הרבה בשנת 1812, בשעה שחיילות נפוליאון נכנסו לעיר. הגייסות הצרפתיים העמידו שם את מקנתם. בשנת 1831 נטלו הצבאות הרוסיים חלק מבית העלמין הישן ובצרוהו לצורכי המלחמה [...]"¹⁹⁷.

אכן, נושא חשוב העולה שוב ושוב בעיון בקורות בית העלמין הישן בפרט ובאגדות וילנה בכלל הוא חילולו על-ידי הצבא הצרפתי של נפוליאון שכבש את וילנה ב-1812. בית העלמין הישן הוקף אז גדר מכלאה לבהמות הצבא שהרס מצבות בזמן הנסיגה.¹⁹⁸ אשר על כן, שמואל פין מתלבט בין תועלת הכיבוש של נפוליון שהביא להפצת דעות חופשיות לבין החיבה לצאר אלכסנדר:

[...] אולם גם אבדה גדולה אבדה העיר, אבדה שאינה חוזרת לכל אוהבי קדמוניות, כי הצרפתים בחרו בשדה קבורות אבותינו לעשות ממנו מרבץ לעדרי בהמות לצרכי החיל הגדול כי קיר חומה היה סביב לו ויחריבו את בתי הקברים, ומצבות לאלפים שברו ויאבדו, ובהלחמם עם החיים שללו את המתים ויפשיטום את אדרם היקר הוא זכרון שמם ומעשיהם.¹⁹⁹

בתיאור אחר המתייחס לימי הגאון ר' אבלי פאטוואלער נאמר: " [...]" והימים ההם ימי שונים ותמורות לישראל בכלל ובווילנא בפרט [...]"²⁰⁰. ובהערה נתן את הרשימה של התמורות החשובות בעיניו:

[...] בא נאפאלען הראשון לווילנא בשנת תקע"ב; [...] הסגר ב"ע הישן בשניפישאק אשר עמד שלש מאות וארבעים וארבע שנה, וליסד ב"ע חדש על הרי זארעצע; החלירע הגדולה בשנת תקצ"א ויסוד ב"ע מיוחד על זה על הרי סקאפלערנא; פקודת שרי העיר לשפוך סוללות ולהפוך תעלות על הב"ע הישן הנ"ל ולהוציא את עצמות המתים מקברם ולטמנם במקום אחר.

הסיפורים על החילול ממשוכים להדהד במהלך הדורות. בצלאל לנדוי, בספרו

197 קלויזנר ישראל, בית העלמין הישן, עמ' 34.

198 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 136.

199 פין, קריה נאמנה, עמ' 32.

200 שטיינשניידער, עיר וילנע, עמ' 20-21.

'הגאון החסיד מוילנא', מספר כי הניסיונות לפגוע בבית הקברות בוילנה זעזעו את העולם היהודי. דאגה מיוחדת נודעה לצינונו של הגר"א. בליל פסח תקצ"א, מספרת האגדה שאיננה כבולה להקשרים היסטוריים ספציפיים, השלטונות פרסמו פקודה זדונית לחילול בית הקברות בוילנה. השתדלויות לא עזרו, ושלושה חיילים נשלחו לבצע את הפקודה ממש בליל פסח. אולם, בבואם אל ציון הגר"א, ראו יהודי עטוף לבנים; אחד מהם נפל מת במקום, אחד נאלם, והשלישי נמלט וסיפר למפקדו. למשמע הדבר השלטונות ויתרו על תוכניתם הזדונית.²⁰¹

כל זה בלבושה הססגוני של האגדה; מבעד למשקפיו של ההיסטוריון מתגלים הרבה פרטים - בעיות וניסיונות לפתרונות המתחוללים במציאות האפורה. ניתן לשרטט את קורות ההתעללות בבית העלמין תוך דליית פרטים ממקומות שונים בחיבוריו השונים של קלויזנר ואריגתם למסכת אחת. קלויזנר מרגיש כי מלחמת העולם הראשונה הביאה בכנפיה הרבה צרות אנטישמיות מצד הרוסים שליטי וילנה, הן נגעו גם בבית העלמין: "באותו זמן תכננו קציני הצבא להקים אורוות לסוסים על שטחו של בית העלמין הישן. הרב י' רובינשטיין, [=מנכבדי עסקני ורבני וילנה], נפגש עם המפקד הנסיך טומאנוב, וזה ביטל את רוע הגזירה."²⁰² ההתפתחויות המהירות במלחמה הובילו לנסיגת הצבא האדום שהחל אז להתגבש, בשלהי מלחמת העולם הראשונה, וגם כאן סבל בית העלמין הישן (גם בית העלמין החדש חולל):

כאשר נסוג הצבא האדום מן העיר העמיד בבית העלמין הישן תותחים ומכוונות ירייה. ביום האחרון של חג הפסח, כאשר הובלשביקים נסוגו, נכנסו שמה חיילים פולנים והתחילו לחפש נשק מוסתר. הם חפרו בקברים, הרסו מצבות ואוהלים, כרתו שני ענפים מהעץ שצמח על קברו של גר-הצדק, הרסו את הגדר. השטח הפך למקום מרעה לסוסים ולחזירים.²⁰³

201 לנדוי, הגאון החסיד, עמ' שמו, הערה 23 (על-פי שושנים, הוצאת נצח, תש"ד).

202 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 104. בניסוחו של ברוידס: "פעם נודע לפרנסי יהודי וילנה כי שרי הצבא החליטו לבנות בשטח בית הקברות היהודי בשניפישוק אורות סוסים. לשמע הידיעה הזו מיהר הרב י. רובינשטיין אל הגנרל קורלוב והתחנן להעביר את רוע הגזירה. ועם זאת הציע למסור לרשויות הצבא חלקת אדמה אחרת על יד מקום בית הקברות שהקהילה היהודית תקנה בכספה למטרת בניית האורווה. הגנרל כמעט והסכים להצעת הרב רובינשטיין והנה קם פתאום שר צבא אחר שהיה נוכח בשיחה זו ואמר: 'בקשת הרב מראה רק על חוסר אהבת המולדת של היהודים, אין הם מסוגלים להקדיש כמה מאות מטרים אדמה להגנת הארץ בזמן המלחמה'. הרב י. רובינשטיין השיב: 'אילו הקימו במקום הזה מבצר היו היהודים מוסרים את כל אדמת בית הקברות הנ"ל, אבל פה רוצים לבנות אורות סוסים רגילה'; בסופו של דבר, חרף התעקשות השר ההוא, הצליח הרב רובינשטיין לשכנע את הנסיך טומאנוב והבנייה הופסקה (ברוידס, וילנה הצינונית, עמ' 260-261).

203 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 145.

עם חילופי השלטון חילול בית העלמין לא פסק, והשליטים החדשים המשיכו בדרכם של קודמיהם. בשלהי 1919:

בבית העלמין הישן ליד העץ שעל קברו של גר הצדק, קברו פגרי סוסים והעמידו שם את אחת המצבות. כאשר ניגשה העירייה לסדר מעברה מעל נהר וילנה, לא מצאה מקום אחר בשביל חפירות לעמודים אלא בשטח בית העלמין הישן. לא הועילו השתדלויות הרב י' רובינשטיין אחרים. את העצמות והגולגלות אספו בארגז.²⁰⁴

והוא הדין בשנים הבאות; השטח עמד פרוץ ולא מגודר כראוי. שומר בית העלמין שגר בבקתה ליד הכניסה לבית העלמין לא יכול היה למנוע כניסה של גורמים שונים שפגעו בקברים ובעץ שגדל על קבר הגר צדק. חיילים מהקסרקטין הסמוך ניסו להרחיב את הדרך על חשבון שטח בית העלמין. במאי 1925 חיילים ניסו להסיר את הגדר. הרב י' רובינשטיין, שבתוקף תפקידו פעל רבות לשמירה על כבוד האתר, פנה לשלטונות הצבא בבקשה להימנע מפגיעה בבית העלמין. בסמוך התחילו לסלול כביש ולבנות שיכונים. באופן כללי, השכנים הנוצריים לא היו מרוצים משכנות בית העלמין. באביב 1932 נפרץ אוהל הגר צדק והוצאו סורגי ברזל שהקיפו את האוהל. בשלב זה, העירייה תכננה העברת בית העלמין ממקומו. כללית, ועד הקהילה השקיע בשנות השלושים הרבה בשימור בית העלמין הישן.²⁰⁵ החוגים החרדיים בוילנה הקימו אגודה בשם 'גדר עולם' שמטרתה להקים גדר מתאימה מסביב לבית העלמין. ב־ט באב תר"ץ הועמד היסוד לגדר, אך הבנייה לא התקדמה כראוי. באותה העת הוחלט בעירייה להקים שם אזור מגרשי ספורט וגנים. ועד הקהילה ייפה את כוחם של הרב רובינשטיין והעסקן הוותיק ד"ר יעקב ויגודסקי לפעול להצלת האתר ההיסטורי החשוב לכל יהדות העולם. כחלק מן המאבק פורסם ספרו של ישראל קלויזנר - 'קורות בית העלמין הישן בוילנה' שהוזכר רבות במסגרת זו. הרבנות וחברת גחש"א פרסמו כרוזים שקראו לתפילה ולאמירת תהילים. במובן מסוים הושטה און קשבת; העירייה הציעה פשרה, שיועבר רק חלק מן השטח, אך ועד הקהילה דחה על הסף כל ויתור. בסופו של דבר שלטונות המדינה החליטו לוותר ולשפץ את המקום הקדוש. להקמת גדר היה נחוץ סכום בן 50,000 זהובים. ב־ט באב תרצ"ה חודשה העבודה להקמת הגדר. קהל המונים ביקר באתר ונאספו תרומות רבות.

204 שם, עמ' 150.

205 שם, עמ' 238.

ב'שבת חזון', בכל הקלויזים בעיר נישאו דרשות לסיוע לאגודת 'גדר עולם'. יחד עם זאת, נמשכו התנכלויות קלות; הבקתה של השומר שבלטה לרחוב נהרסה על ידי העירייה ב־1937 משיקולים של אסטטיקה, והקהילה הייתה מוכנה לבנות במקומה מבנה חדש. באותה עת ועד הקהילה שמר בקפדנות על האתר כנכס היסטורי מקודש ושאף לשחזרו ולשפצו. ד"ר י' ויגודסקי יו"ר ועד הקהילה פנה בקיץ 1939 בקריאה אל כל האדריכלים והאמנים היהודים בעולם להגיש תוך חודשיים הצעות לשיקום אוהלי הגר"א והגר צדק, ונתקבלו כעשרים הצעות בוילנה ומחוצה לה.²⁰⁶ הנה כי כן, ניתן לדבר על מגמה משמעותית ההולכת ומתעצמת לקראת סוף שנות השלושים לשחזר את בית העלמין מתוך תפיסתו כאתר היסטורי.²⁰⁷

לזיכרון ביטויים מגוונים, וטרם נמשיך בהרצאת הדברים ההיסטורית עובדתית, נחזור מעט לאחור ונציג מספר ביטויים מסוג אחר למאורעות דלעיל. האגדה שמצאה מקומה בקובץ האגדות של ברוידס מביאה את דברה על רקע המקומות הריאליים ומבלי לחסוך בפרטים:

[...] והצר ניקולאי הראשון לא נמלך הרבה בדעתו ונתן צו לעדור את בית העלמין הישן של וילנה, אשר מעבר לנהר וילנה, בפירמונט ושניפישוק זוטא. לא הועילו שום בקשות ותעניות ואף לא התעניות והתפילות אשר הכריזו רבניה של וילנה, כדי לבטל את רוע הגזרה. הקוזקים הפראיים בידיהם הטמאות התחילו שוקדים על הריסת הקברים של הצדיקים והקדושים וסתם יראים ושלמים. גולגלות הנפטרים, שעסקו כל חייהם בתורה, התגוללו בשדה ללעג הזדים ונאקת יהודי וילנה בקעה שמים. אמנם אחר כך אחרי השתדלויות מרובות, ניתנה להם הרשות ללקט את העצמות המתגוללות ולקברן בבית הקברות החדש, אבל בכך לא נרגעה רוחם של האוכלוסין היהודיים שבוילנה: הייתכן - הררה כל יהודי בלבו - שהשוכן במרומים יראה כיצד מחללים, אל תפתח פה לשטן את קברו של הגאון זצ"ל ויחריש. לא לא ייתכן כדבר הזה! והיו עיני היהודים נשואות לנס מן השמיים.²⁰⁸

ההמשך (ציון גם לעיל), מובע בצורה שונה מעט, תוך מעבר לממד הריאלי יותר, המדגיש מסירות נפש למען הציון הקדוש ופחות את הצד הניסי: שומר בית

206 סקירה תמציתית: קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 237-238.

207 קוזניץ, נוף אורבאני - וילנה, עמ' 73.

208 ברוידס, אגדות, עמ' 111-117.

הקברות נשאר על משמרתו; שלושה חיילים רצו לבזות את קבר הגר"א, השומר לבוש קיטל לבן פתח את הדלת ואמר ברוך הבא לאלהיה הנביא (אליהו [=הנביא]) כסעד לאלהיה [=הגר"א]!), והחייל מת מבהלה; למחרת השביתו את העבודה. ביטוי אחר המובע בלשונו הדתית המיוחדת של הוגה דעות ידוע, קשור להיבט הרחב יותר של חילול בית העלמין. מסתבר כי בית העלמין המקודש בקברות דמויות גדולות המשיך לעורר בקרב יהודי העולם חשש לחילולו. הלל צייטלין בעל גבול שני עולמות, במאמר 'קדושים' מתייחס למצב: "בהגיע לאוזני השמועה בר"ח אייר שנת תר"פ כי משליכים עצמות קדושים בבית הכנסת שבוילנה מקבריהם וקוברים סוסים במקומם". לחשש זה לא נותר אלא להגיב בתפילה נרגשת ההופכת את בית הקברות למשכן ומקדש ממש:

[...] בעד מי אני מתפלל לפניך? בעד אלה שהתהלכו לפניך כל ימי חייהם, נשמו ונגעו רק בך, לא שכחוך אף רגע ויצאה נשמתם בקדשם את שמך. חטאנו הוא כי עצמות קדושים מושלכות מקבריהם. גוויות שהיו משכן לקדושתך, מושלכות החוצה - חולל משכנך. גוויות שהיו מקדש לפניך, טומאו ביד רשעים - נטמא מקדשך. גוויות שהיו מרכבה אליך, היו חרפה ולשנינה - נופצה מרכבתך. הגה אנשים חזירים באים, משליכים את עצמות קדושיך מקבריהם וקוברים סוסים במקומם. [...].²⁰⁹

וביטוי אחר במקום אחר, בזמן שבין שתי המלחמות; עם הגיע השמועה על כוונת ניצול שטח בית העלמין להקמת רובע של מגרשי ספורט, הובעה המחאה על חילול קברו של הגר"א ועל מגמת הפולנים ששלטו אז בוילנה להפוך את בית העלמין הישן למגרש ספורט, והדה נשמע במקומות שונים בעולם היהודי. לדעתנו מעניינת במיוחד כרזה מטעם בית הכנסת הגר"א בתל אביב:

ביהב"נ הגר"א על שם הגאון מוילנה ז"ל / קוראת ומכרזת / מחאה עזה וחרפה / על חילול הקודש קודש הקודשים / הפיכת בית הקברות הישן בעיר וילנא למגרש ספורט / מבוכים ונדהמים נשארנו על שמועה רעה כי באה בעתונם ע"ד החלטת / עצת שונאי ישראל צרינו ומנדינו 'הפולנים' רשעת הגוים בעיר היהודים / העתיקה ונושנה וילנא 'ירושלים דליטא' להרוס את בית עולם / הישן להחריב הקברים קברות גאונים צדיקים וחסידים קדושי עליון ואת / קבר של רבינו הגדול והקדוש / מרן הגאון רבינו אליהו החסיד נ"ע / קבר ההיסטורי של גר צדק בוילנא ועוד [...] / ולעיר וילנא המפוארה גאוניה רבניה ויושביה אנו

אומרים עמכם אנו בצרה. אבל / הבטחת הנביאים אל תירא כו' ומשואת רשעים כו' יעמוד לנו לנצח. [...]".²¹⁰

כאמור, למצער לגבי פרק הזמן הזה, התפילות והמחאות אכן הועילו. נחזור לניסיון לשחזור מהלך המאורעות, ובנקודה זו הסיפור מתקרב להווה. המלחמה בוודאי שלא הטיבה עם בית העלמין, אם כי קשה לדעת עד כמה גדל ההרס בפועל. החל מ-1945 הסובייטים המשיכו בהרס, והגיעו לכלל החלטה בדבר חיסולו (לעיל); בתחילת שנות החמישים הועברו עצמות הגר"א, מספר משכניו והגר צדק לאתר הקבורה בבית הקברות שנחנך ממש בסוף שנות השלושים, כמסופר למעלה (וראו גם בפרק א). בשטח בית העלמין הישן ניבנו מגרשי חניה, דרכים ומתקנים ששרתו את מתחם הספורט. לאחר השחרור מהכיבוש הסובייטי, הוצבה בגבולו של בית העלמין הישן הסמוך לווייליה מצבת זיכרון מסיבית עשויה מגרניט שעליה חקוקה הכתובת שהוצגה לעיל. הסיפור, שעדיין לא הגיע אל סופו, עמוס בדרמות קטנות וגדולות. מספר שנים לפני כתיבת הדברים האלו עיריית וילנה מחליטה על בנייה באזור שנראה היום מוזנח למדי, ואף הותחל בחפירות. רבה של וילנה האידנא הרב חיים בורשטיין נזעק וסיפר כי כשדרש לעצור את הבנייה, סגר עליו המאבטח את שער האתר והוא לקה בזעזוע מוח. נעשו פניות לחברי כנסת ורבנים באירופה ושגרירים שונים בליטא. הדבר גרר גם תגובה אנטישמית מוכרת (ניתן לומר במעין אינסטינקט פאבלובי), בדמות חילול מספר מצבות בבית הקברות החדש-נוכחי.²¹¹ באותה העת התקיים כנס רבנים ממזרח אירופה בוילנה והובעה בו מחאה על הבנייה. בהקשר זה, ובהתחשב בתרעומת על בית העלמין המחולל, נשיא ליטא הנחה את הפרלמנט להשלמת החקיקה להסדרת השבת הרכוש היהודי.²¹² לקראת שנת תשס"ח נכתב בעיתונות הדתית: "יהודי ליטא פתחו את השנה עם תקווה שהפצע המדמם בלב לבה של ירושלים דליטא יגליד. תפילתם הייתה שהשנה יזכו לראות כיצד חוזרת עטרה ליושנה לבית העלמין העתיק בוילנה שחולל על-ידי הסובייטים בשנות ה-50 בביזוי מאות הקברים במקום".²¹³ באותה עת, הרב יצחק כהן, השר האחראי על שירותי דת במשרד

210 המודעה מופיעה ב'אדרת אליהו - הגאון מוילנה - דמותו והשפעתו עורכת: רחל שנולד, תל אביב 1998, עמ' 66.

211 הארץ, 16.3.07.

212 תולי פיקרש, הצופה, 23.3.07.

213 תולי פיקרש, הכדור במגרש הליטאי, הצופה, 12.10.2007.

ראש הממשלה, ביקר בארצות הבלטיות; המשלחת בראשותו יצאה בהרגשה שהעבודות ייפסקו.

אין ספק, מקום בית העלמין הישן מהווה סלע מחלוקת רב עוצמה, הגם שכסלע מחלוקת הממוקד בעניינים שכאלה יש בו מן המיוחד. כפי שצינו בפרק הראשון מתגוששים בו אינטרסים מנוגדים. זהו שטח בעל ערך נדל"ני עצום, מצד שני, הליטאים זהירים מאוד שלא ליצור מוקד חיכוך עם יהודי העולם וארצות התרבות. בנסיבות אלו, מוצאים עצמם משני צדי המתרס גם גורמים ליטאיים, ואין זה כלל בטוח שהעירייה והשלטון המרכזי משרדים בקול אחד. בזמן כתיבת הדברים, ניכרת מעורבות רבה של ראש הממשלה הליטאי שהחליף את הדמויות הבעייתיות בוועדה שהוקמה כדי למצוא פיתרון. אחת הבעיות העומדות בפני הליטאים, ובמובן מסוים גם בפני המתדיינים היהודים, היא מיהי בדיוק הכתובת המייצגת את העמדה היהודית. למי יש לפנות ומי הוא המוסמך לייצג. הרבנות הראשית של ישראל משכה ידה מלעסוק בכך, וארגון 'אתרא קדישא', העוסק בקברים, שגם הוא הוצג כמועמד, נתפס כקיצוני ביותר וככזה שקשה להגיע עמו לפיתרון הכרוך בפשרה כלשהי. למותר לציין כי בנסיבות אלו הסבך משפטי מכביד שבעתיים. היו מי שניסו לגלגל את האחריות לפתחו של המכון ההיסטורי של ליטא. ראש עיריית וילנה הנוכחי וסגנו בהווה מבטיחים שהכתם הזה, קרי, עלבון בית העלמין, יוסר מן העיר, אך מבליטים מאוד את המלכודת הביורוקרטית. גם אם הנושא נידון לכאורה כעומד בפני עצמו, אין לטעות, זוהי בהחלט 'חבית חומר נפץ' ביחסים עם ליטא, ואבן נגף לא פשוטה בניסיון להגיע להשלמה בין הזיכרונות היהודי והליטאי.

במעין סיכום ניתן לומר כי בוילנה המאבק הנוכחי על בית הקברות הישן שונה מקודמיו לאורך הדורות; זה הוא בעצם מאבק על זיכרון ערטילאי, על מעמדו של ערך מיסטי של קדושת הנקברים, כשבפועל בפני השטח לא נותר מאומה. המיפוי הגיאופיזי של תת הקרקע כדי לקבוע את גבולות השטח המתבצע בהווה (פרק א), מניב למיטב ידיעתי תוצאות נאות, אך באופן פרדוקסאלי ההצלחות 'למטה' מדגישות את האין הגדול של 'למעלה'. וזיכרון, אם איננו מבוסס על מיסטיקה, צריך ככל הנראה נקודת אחיזה במציאות.

קריאה מן החומר הרב שבו מוטבעים זיכרונות בית העלמין, בשטח, במקום, יוצרת - כך מלמד ניסיוני הדל - אפקט מעניין: הנוף 'הגדול' נשמר, 'המבצר' העומד מנגד - נשאר, ההתקשרות למיקומו של בית העלמין ההרוס במכלול הגיאוגרפי-אורבאני של וילנה מרגשת, ניתן לחוש שמץ מן התחושה של מי שעמד כאן פעם

ופניו וילנה; אך הרושם הדומיננטי והרגש המלוכה על-ידי האנדרטה מתמקד - ככתוב בה - בהחרבת האתר על ידי הסובייטים. בהתחשב בעובדה כי ההתאנות לבית העלמין הייתה גם מנהגם של הפולנים, הליטאים יורשי השטח בהווה, יוצאים די נקיים מהסיפור, והם מקפידים להדגיש זאת. בנסיבות אלו העבר מכעיס, אך השינויים הצפויים בעתיד נראים לרבים לא-רלוונטיים. שמעתי בנידון אמירות הגולשות לציניות נוסח 'מה זה בכלל משנה אם יהיה שם אזור ספורט סובייטי או שכונת מגורים ליטאית', ובצד, ניסוחים נוחים יותר לאזון הדוגלים בחשיבות הזיכרון הכולל, דוגמת - 'עדיף לקבל מהליטאים עשרות שלטים לציון אתרים יהודיים והחזקה של אתרים וטיפוחם במקום מגרש חניה אחד'. בנסיבות אלו, דומה כי המאבק הוא פחות על זיכרון בשטח ויותר על ערכים מסוג אחר, דוגמת כבוד המתים וקדושת גדולי ישראל.

הנה כי כן, בית הקברות הישן (מצבדה ראשונה הרב מנחם מנאש'ב' חיות משנת שצ"ו 1636; לפי המסורת, קבורה כבר בסוף המאה ה-15) בשכונת שניפישוק ('סניפיסקס' ווריאציות נוספות), שנפגע כה הרבה לאורך תולדותיו, לאחרונה במלחמת העולם השנייה, ונהרס סופית בתחילת שנות החמישים, מצבותיו שימשו לצרכים שונים ובמקומו נבנה מרכז ספורט גדול - לא ישוב עוד לקדמותו. אין חולק על זיכרונו בכתובים - הוא עצום ורב, השאלה שנותרה היא כיצד ייזכר בשטח בעתיד.

בית קברות נוסף שתואר במקצת לעיל, הוא 'בית הקברות החדש' הנמצא בפרבר זארצ'ה מהעבר השני של נהר הוויליה, שיהודים החלו לקבור בו החל מאמצע המאה ה-19 (ליתר דיוק בשנים 1828-1940), ונקברו בו כשבעים אלף יהודים. הוא השתרע על מספר גבעות, טופוגרפיה שהפריעה ליהודי וילנה (לעיל). המסורות והסיפורים הקשורים בו מצומצמים לאין ערוך מאלו של בית העלמין הישן, אם כי גם מצבותיו נושאות פרקים נכבדים ביותר בהיסטוריה הקהילתית.²¹⁴ גם הוא ידע אירועים של חילול. בשנות השלושים של המאה העשרים התרכזו אירועי החילול

214 תיאורה המעניין של לואי דוידוביץ כולל רשימת קבורים:

"The new cemetery was even richer in necrological history. I first visited it in early September 1938 and found it beautiful with its long tree lined walkways. Tombstones were crowded together, leaning against each other like infirm old people. Kalman Schulman was buried there, as were Matthias Strashun, Samuel Joseph Fuenn, Isaac Meir Dick, and the Romm family. There were several mass sepulchers of Jewish political victims, one consisting of individual graves of fourteen Bundists who had died in 1905 revolution, with impressive tall stone monument at the center. One monument moved me to tears - an enormous white sculpture of a mighty eagle, its wings spread, but with the right wing cut off. It was the monument to A. Weiter, a Bundist and Yiddish writer, one of the Jews murdered by the Polish Legionnaires when they captured Vilna in 1919". (עמ' 49).

(לעיל) במספר בתי הקברות, במיוחד בבית העלמין הישן, אך גם בזארצ'ה היו מצבות שהוצאו ממקומן ואחר כך סודרו במעין מוזוליאום.²¹⁵ במלחמת העולם השנייה פרטיזנים יהודים החביאו בו נשק שנטלו עמם בצאתם היערה.²¹⁶ אלטשולר מציין נקודות חשובות במהלך עזיבתו: לפי הערכת הרשויות הליטאיות הקומוניסטיות נהרסו במלחמת העולם השנייה כשמונים אחוז מן המצבות שבו ולצורך שיקומו נדרשו הוצאות גדולות שבעירייה לא היו מוכנים להקציבן. לקהילה היהודית הוקצו שנתיים לעריכת רשימה של מצבות חשובות לצורך העברה לבית העלמין החדש [=הנוכחי]; באותו זמן מחלקת המשק של העירייה נאותה לסייע למי שמעוניין להעביר ממנו מצבות וקברים. הוכרז כי אחרי שנתיים יוקצה למצבות שימוש אחר.²¹⁷ היו שמימשו זכות זו, ואכן ניתן למצוא בבית העלמין הנוכחי מצבות שנושאות תאריכים משנת השלושים המעידים על העברה לבית העלמין הנוכחי. גם 'בית העלמין החדש' נפגע בשלטון הסובייטי, בעיקר בתחילת שנות השישים, מצבותיו נלקחו, ובמצבו היום הוא עומד מוזנח לגמרי.

בכניסה אליו מוצגת אנדרטה מעניינת (הוצבה ב-2004), עשויה מצבור של מצבות. מצבות אלו לקוחות ממקומות שונים בוילנה שם השתמשו בהן כאבני שפה, ריצוף, מדרגות וכיוצא בזה, במיוחד מגרם מדרגות שנמתח במעלה גבעה בקצה רחוב פליימו, לא רחוק מתחילת רחוב גדמין, והוביל למבנה של ארגוני עובדים שניצב בראש הגבעה. אין ספק שהשביל המשפיל הזה, שחייב דריכה פיזית על אבני הזיכרון היהודיות, היווה אות קלון ליחסו של השלטון הסובייטי לזיכרון היהודי,²¹⁸ ואנדרטת המצבות המקובצות בכניסה לבית העלמין החדש תורמת תרומה של ממש לשיקומו בהקשר זה ובאופן כללי. בצורתה, האנדרטה אכן מזכירה גרם מדרגות, אך בהצבתה במקביל לקרקע ולא - כמקובל - בניצב לה, גלומה ההצהרה שלעולם לא ישמשו עוד מצבות לצורך הזה.

ב-1935 נקנה שטח בדמבובקה באותה עת רחוק למדיי מהעיר (פירוש השם: 'אלונים' - עצי יער) וב-1938 הוצבה בו גדר.²¹⁹ במקום זה שוכן בית הקברות

215 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 238.

216 לזר-ליטאי, חורבן ומרד, עמ' 274.

217 אלטשולר, במכבש הסובייטי, עמ' 332.

218 בניסוחו של המדריך לאתריה היהודיים של וילנה:

"After the barbarous liquidation the mazzevot were used for various construction projects". (Vilnius: 100 Memorable Sites of Jewish History and Culture, Vilnius 2006, p 43.)

219 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 238.

הנוכחי, שהחלו לקבור בו בתחילת מלחמת העולם השנייה. הנפטרים בגטו הובלו לקבורה בבית העלמין שנחנך זה עתה בדמבובקה (תמורת תשלום על-פי יכולתה של המשפחה), או בזה של זארצ'ה (בחינם). בהקשר זה יצוין כי באופן כללי ניתן כבוד מרבי לכל הנפטרים בגטו והתופעה של השלכת מתים לבורות או לקברי אחים הידועה מגטאות אחרים לא הורגשה בוילנה; אם כי בנסיבות דאז המשפחה ליוותה את הנפטר רק עד שער הגטו.²²⁰

בית הקברות הנוכחי לא זכה עדיין למדריך נוסח זה של ישראל קלויזנר שהוקדש לבית העלמין הישן; הוא לא נכתב עדיין, וכאשר ההילה של קודמו החרב עדיין מבהיקה, ספק אם בכלל יעלה צורך במפעל שכזה.²²¹ אולם, סיור בו מהווה תרגיל מרתק לבחינת דרך ההתמודדות של קהילה קטנה עם נטל הזיכרון. גורם חשוב בקביעת 'מפת הזיכרון' הוא ההעברה של קברים או מצבות מבתי העלמין הקודמים של וילנה לבית הקברות הנוכחי. הדוגמה המפורסמת היא כמובן זו של הגר"א (לעיל ולהלן), אך יש גם מקרים פשוטים יותר שבכל זאת יש בהם עניין. למשל, מצבה בולטת לקברו של ד"ר צמח שבד מאנשי המופת של וילנה - רופא ומראשי הקהילה שזכה להערכה רבה. הוא נפטר ב-1935 ועצמותיו הועברו (הוא זכה לאחרונה להנצחה מרשימה בפסל ברחוב הגרמני הממחיש את עזרתו הרפואית לילדים). נמצאים בו קברים וציונים לרבני וילנה ביניהם בולט המנהיג החרדי הדגול הרב חיים עוזר גרודזינסקי שנפטר ב-1940 שנקבר תחילה בבית הקברות בזארצ'ה והועבר לבית הקברות הנוכחי (ביתו היה ברחוב פליימו 17 פינת רחוב בסנביצ'וס).

הרהור פילוסופי למחצה: הזיכרון המובע באמצעות מצבות, הרי הוא גם התגלמות הזיכרון של המקום שבו הן נטועות - 'בית קברות', וזהו מקום המכיל - על-פי הגדרה - את 'ההשכחה הגדולה'; למקום שכזה דרכי הבלטה משלו, ספק מבליט, ספק משכיח. זה קורה גם בבית העלמין הנוכחי בוילנה. יש מן העניין לציין שהדמות הרבנית הדומיננטית - בר הפלוגתא של הרב חיים עוזר גרודזינסקי על המועמדות לרבנות וילנה לפני המלחמה - הרב יצחק רובינשטיין, נפטר בכלל בארצות הברית (הוא הגיע לשם אחרי הכיבוש הסובייטי של וילנה, ובפרוץ

220 עינת, החיים הפנימיים בגטו, עמ' 64; עמ' 170.

221 סקירה תמציתית במדריך לאתרי וילנה היהודית:

המלחמה בליטא שהה שם, נפטר ב־1946), ולא נקבר בבית קברות זה.²²² מסופר, וזה בהחלט מחדד את התחככות הזיכרון של שני האישים, כי בלווייתו של הרב חיים עוזר, נשא הרב רובינשטיין דברים נרגשים, ביקש את סליחתו של הרב הגדול איש 'אגודת ישראל', והכריז כי מחלוקותיהם היו לשם שמיים; בחייהם היו שני האישים קשורים בקשר מסובך, אך במוותם נפרדו; מצבה בולטת בבית העלמין מנציחה רק את הרב חיים עוזר. הנה כי כן, גם אם נחוות בבית עלמין זה איזו מלאות של זיכרון, ההיסטוריה של וילנה המוסקת מן המצבות לכהן היא חלקית, וילנאי חשוב חסר בבית הקברות.

בית עלמין זה משמש מקלט לעצמות נוספות; לא הרחק משם נמצא קברו של הרב יצחק יעקב רבינוביץ' - ר' איצלה פוניבוז' מייסד ישיבת פוניבוז' (1911). עצמותיו הועברו לבית הקברות הפעיל שנותר בליטא מבית הקברות בפוניבוז' שנהרס בעידן הסובייטי.

אף שהתייחסנו לכך לעיל, מתבקשת הערה קצרה ביחס לאוהל הגר"א וסביבתו. מי קבור ליד האוהל? כבר במבט חטוף מתברר כי אין כאן חיקוי למקומו הראשון. באופן כללי, זוהי סביבה פשוטה ורגילה הכוללת הרבה מצבות מנוסחות בלעז, אך במבט חודר ב'מעטפת השנייה' נגלה נוכחות של לוחמי הגטו ואנשיו (להלן). כולל קברים ללא מצבה וכתובת. בצדו של האוהל, מצוי קברו של הרב שיפריין שהוזכר לעיל. ממש מול פתח אוהל הגר"א, במקום שקשה שלא לשייכו בדרך כלשהי למכלול, מוצבת מצבה כתובה בעברית, מנוסחת במישרין בידי האלמנה: "על זה אני בוכיה / עיני יורדה דמעות / על מות בעלי / בעלמות ימיו / נקטף חייו באבו / אברהם ב"ר אריה / לעווין / אייר תשי"ב / תנצב"ה". התאריך וניסוח חלק מסוים מזכירים את ר' יעקב שיפריין ז"ל / שנקטף בדמי עלומיו / ז' ניסן תשי"ב", ואף שלא הצלחתי להגיע לביורור זהות הנפטר, אין להוציא מכלל אפשרות שהוא קשור בדרך כזו או אחרת למעבירי הגר"א, או שגגון הכתובת הושפע מזו של הרב שיפריין.

אשר לאנדרטות הפזרות בשטח, רובן ככולן הן משלהי השלטון הסובייטי ומתקופת העצמאות הליטאית. הרושם העולה הוא כי בקיבוץ יחד יש מן האקראיות; הן קשורות לקרנות שונות ותומכים שונים, כשאין מורגשת יד מכוונת

222 רקע קצר על הפולמוס נגד בחירתו של רובינשטיין: המושל הפולני הודיע ב־1928 כי יהיה רק רב אחד; הובעה הסתייגות חריפה של ה'חפץ חיים', שלווה במאבק אגודאי חזק שכלל גם את החזון אי"ש. היו לכך השלכות כלכליות. לאחר כשנתיים הותר לבחור לקהילת וילנה שני רבנים (קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 224-227; עמ' 441-444).

והשיטה לבחירת האנדרטאות ונושאייהן איננה אחידה. יחד עם זאת, התחושה היא כי במבט מקיף מתקבל איזה מרקם נושא משמעות בעניינה של וילנה. חלקן צמודות לקברים חסרי כתובות מזהות (מנקברי הגטו). ורקע זה מעניק להן כמדומה עוצמה מיוחדת. ברובן הכיתוב הוא הדומיננטי, מעט מהן נושאות סמלים פשוטים, וציור בולט נמצא רק באנדרטה של הירש לקרט. חלקן מהווה תחליף לקבר באשר מקום הקבורה בלתי ידוע. ניתן לחלקן לשתי קטגוריות; חלק קשור במישרין בשואה וחלק בקורות יהדות וילנה בדורות האחרונים. במובן מסוים, גם האבן שבה חקוקות 'ברכות בית הקברות' הנמצאת ממש בכניסה והובאה מבית הקברות בזארצ'ה מהווה בנסיבות אלו מעין אנדרטה. אנדרטה מצויה בסמוך לקבר אחים של ילדים שנספו בגטו, ככל הנראה במחנה 'קויליס' ב'אקציית הילדים' ב־1944 (הוצבה ב־1989), אנדרטה לנרצחי הגטו (הוצבה 1989). אנדרטה למורים היהודיים בגטו (הוצבה ב־1992; כה מושך לקרוא בסמוך אליה את 'המורה מירה' של סוצקובר²²³), מצבה לראשי הפרטיזנים המורדים בגטו, לזכר יצחק ויטנברג מפקד ה־פ.א.ו שהתאבד בנסיבות הטרגיות שאליהן נקלע והשליחה והמנהיגה 'שיינה' - סוניה מדיסקר שמקום קבורתם איננו ידוע, אנדרטה לזכר דמות מפורסמת אחרת - יוסף גלזמן איש בית"ר וה־פ.א.ו שעזב עם קבוצת לוחמים את הגטו, הצטרף לפרטיזנים ונפל בקרב; אנדרטה נוספת לחברי מפקדת ה־פ.א.ו, אנדרטה צנועה לנרצחי הגטו באקציה הגדולה שחתמה את גורלו ב־23.9.43. כל האנדרטאות האלו מנהלות כמדומה דיאלוג סמוי עם לוחות הזיכרון הקבועים בקירות הרובע היהודי המתארים את ריכוזי האקציות ומקומות הקרב במקומם המקורי. ואפשר, מתקיימת כאן איזו 'התכתבות' חרישית בין הגר"א שאוהלו כה בולט בנוף, לבין הפרטיזנים ה'פזורים' סביבו, שביטוייה הגלוי יצוק בשורות השיר של מירנסקי שהוצג למעלה על הגר"א הפוגש פרטיזן בוויילנה החרבה.

מן הקבוצה השנייה בולטת האנדרטה לזכר אנשי הוונד שפעלו נגד הצאר ב־1905-1906, המתנוססת מעל שורת הקברים שאינם נושאים כתובות וזיהויים; אנדרטה לזכרו של הירש לקרט שניסה להתנקש בחייו של מושל וילנה הצארית

223 בתרגום מאיריש של שמשון מלצר: "[...] בינות לכל אלה - גם מירה. מורה היא. / ילדה לה בזרוע - כספר תורה היא. / וילד מחזיק בה. סביב לה בלכד / עדת תלמידיה יחדיו מהלכת. / הגיעו לרחוב היהודים - הנה שער, / לפני הבאים הוא נפתח כבסער, / כספר זרם שבא מגבוה, / כתהום הנפערת לבלוע, לבלוע. / [...] תפסו! ועם שחר החרב השאירה / שבעה תלמידים רק, שבעה רק עם מירה. / ועד בקרדום את מוחה לא בקעו - / עוד פרח היא, מירה, וילד - דבורה הוא. / ומשבקעו את ראשה הפך צחר - ודאי עוד תקום לתחיה עם טל שחר" (סוצקובר, כינוס דומיות, עמ' 122-124).

(מקום קיברו איננו ידוע). לפני המלחמה היו מספר ניסיונות לזכור את הירש לאקרט באמצעות אתרי זיכרון בוויילנה (הוצעה קריאת רחוב על שם הירש לקרט; ההחלטה לא בוצעה, בשנת 1932 נציג הבונד ד"ר ראפס הציע לבצע את ההחלטה²²⁴), גם מקום ביתו היה מוכר היטב בוויילנה²²⁵ ואפשר גם מקום תלייתו.²²⁶ דומה שבסופו של דבר, לגבי עיר הולדתו, ההנצחה הפיסית היחידה שנותרה היא זו שבבית הקברות של הדת שתנועתו כה התכחשה לה. מצבה בצורה של ספר חצוי לזכר סופרים ואנשי תרבות עברית כמו גם פעילי בונד, האנדרטה ממוקמת ליד קבר אחים הכולל שרידי גופות של אנשי בונד שהועברו מזארצה.

כאמור, בית העלמין הנוכחי לא זכה עדיין למדריך בפני עצמו; לכזוה ייכתב (באיזה שפה?). יהיה בו דבר מה החורג מרשימת קברים ואנדרטאות, יוכל בו גם סיפור; יסופר מן הסתם על הקבורה בו בשואה - אלה שזכו להיקבר כמובן, על ניסיונות התחבאות של נמלטים מהגטו,²²⁷ על המעורבות של סטודנטים יהודיים וילנאיים, בעיקר בעשור האחרון של השלטון הסובייטי, בהעברת מצבות משמעותיות לבית הקברות הנוכחי. ויסופר על חידוש פניו אחרי השחרור.

אחרי השחרור נבנה מבנה הלוויות ומשרדים חדש המעוצב באופן אסטטי. באחד מקירותיו קבוע לוח ובו אזכור הרב שלמה גורן, ישעיהו אפשטיין (הוא נזכר גם במצבת קדושי הגטו הסמוכה לקבר הגר"א) ואחרים שהובילו לחידוש פניו של בית הקברות אחרי השחרור מהכיבוש הסובייטי, ובמיוחד של המבנה הנידון בכניסה. בחדר הפנימי של המבנה תמונות שונות הקשורות לבית הקברות היוצרות תחושה של מוזיאון זעיר, מוזיאון זעיר השרוי בתוך מוזיאון גדול יותר, שהוא עצמו שרוי במוזיאון הגדול של וילנה.

224 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 220.

225 3 בספטמבר 1941. מציץ אני מחלון חדרי אל כבר השוק הנובוגורדי. [...] אני מסיר את התחבושת מעל פצעה. ורועה נקובה מכדור. בפצע זוחלים נמלי יער. ראיתי לנגד עיני את האמת של פונאר. ניקיתי את פצעה. חבשתי ושלתחיה אל בית החולים היהודי, יצאתי מביתי שעל כבר השוק הנובוגורדי. מרחוק ראיתי לפני את הבנין שבו התגורר בשעתו הירש לקרט. כאן חי הירש לקרט, וכאן היתה זה עתה דרישת השלום הראשונה מפונאר [...] (דבורז'צקי, במרי ובשואה, עמ' 39-41; נובוגורוד - העיר החדשה, היתה שכונת פועלים).

226 לפי דיווח רוסי: [...] הקצין [=שעקב אחרי הרצל בביקורו בוויילנה] מספר כי בדרך למעון הקיץ של בן יעקב נתעכב הרצל בשניפישוק אצל בעלי מלאכה יהודים ונעצר באותו מקום אשר לפני שנה תלו את הפושע הפוליטי הירש לעקערט [...]. (ברוידס, וילנה הציונית, עמ' 171).

227 לז'רליטא, חורבן ומרד, עמ' 93.

בתי הכנסת ובתי המדרש - פרקים בזיכרון וילנאי

הווילנאי קשור היה לקברי אבותיו, לבית העלמין הישן והחדש; אך לא רק בהם התגלם זיכרונו הקיבוצי, בין הפריטים החשובים ביותר בנוף האורבאני שהולידו קשר תודעתי ועיצבו זיכרון פעיל, נמנו בתי הכנסת. ויודגש, בתי כנסת שכלולים בהם פיסית ותודעתית גם בתי מדרש; ישיבות במובן הנכלל במושג הידוע 'ישיבות ליטא', שיש בהן מן ההסתגרות והניתוק מן ההווה הקהילתית האופפת אותן, לא הן שהטביעו חותם ואפיינו את עולמה הדתי של עיר גדולה כווילנה²²⁸ (למעט במובן מסוים הישיבה הידועה כ'ישיבת רמיילס' - ר' מיילא²²⁹), ומן הצד השני, 'בית המדרש לרבנים' - מעניין ככל שיהיה מבחינה היסטורית - ברי שלא הוא שסימל את תורתה הקלאסית.²³⁰

כמוהו (כמעט) ככל יהודי, כל וילנאי נקשר במיוחד לאתר תפילתו המיוחד לו, אך היה בוויילנה גם מבט למכלול; כשמדברים על וילנה שלפני החורבן, הייתה בה מודעות עמוקה לריבוי אתרי התפילה בעיר ולגיוונם. היו אלו בתי תפילה ולימוד,

228 לסקירה ראו: קלויזנר ישראל, וילנה - דורות ראשונים, עמ' 173-178.

229 יסודה 1825 בהתארגנות של קבוצת חייטים שהתפללו בקלויז של הגאון; עברה לחצר הידועה כחצר של ר' מיילא שהיה בעל המקום שנים רבות לפני כן. החצר מטיפוס 'חצר מעבר' הייתה קרובה מאוד לשער השוליהוף, מן העבר השני של רחוב היהודים מול קלויז הגר"א. ב-1840 כיהן בה ר' ישראל מסלנט (הוא התבקש לכך על-ידי הקהילה). והעמיד בה כעיקר את לימוד המוסר, ובצעדו כיהן ר' מרדכי מלצר, לימים רבה של לידא. לפי המסורת עזב את הישיבה בגלל שחש שהצלחתו פגעה בחברו לראשות הישיבה, והקים תחתיה ישיבה בזארצה. מהישיבות היחידות שנדרשו על ידי השלטון הרוסי לקיים תוכנית ללימודים כלליים (שנייה לה הייתה ישיבת וולוז'ין). ב-1909 עברה לבניין שנבנה במיוחד עבורה ברחוב נאוגרדוקו [=נובוגורוד] 7. הבניין נהרס בשנות הששים. מיקומה כקרובה לשוליהוף, אך לא בדרך הראשית עולה מתיאור הבאתו של מונטיפיורי לבית הכנסת הגדול: "אך שופטי העיר שיכלו את ידיהם ויוליכו את השר דרך חצר ר' מילא, דרך מקומות אשר לא עלה על לב איש מעולם כי דרך שם ילך השר אל בית ה' [...]" (האורה, עמ' 22). תיאור לא-מחמיא של 'מחלקת המתחילים בישיבה' בספרו של דוד לבני (לבני, ירושלים דליטא, א, עמ' סד"ט).

230 נוסד ב-1847 ופעל עד 1873 במבנה ברחוב פליימו 22. הכשיר רבנים מטעם ומורים לבתי ספר יהודיים תחת מטריית החסות הרוסית. סקירה עליו: קלויזנר ישראל, וילנה - דורות ראשונים, עמ' 330-347. על הדרך שבה ראוהו בחוגים מסוימים בוויילנה בעטיה של זיקתו להשכלה ניתן לקרוא בסיפורו של לבני 'צער גידול בנות': [...] המטרה היתה לגדל רבנים ומורים בעלי השכלה בשביל יהודי רוסייה. [...] והעמידו דור של מתבוללים ומרשיעי ברית, רק חלק קטן יחידי סגולה [...] נכנסו לאוניברסיטאות והיו ללאומיים, לדברי האומה הישראלית [...] התעמולה הנמרצה מצד האדוקים נגד ההשכלה בכלל ונגד בתי הספר בפרט עשתה פרי. התלמידים הראשונים המועטים שנכנסו לבימ"ד לרבנים היו מפסולתו של הנוער היהודי, ריקים ופוחחים שהישיבות הקיאום, משוללי כשרונות, יתומים עניים, בני בלי מחסה [...] וכן עמדו הקנאים החרדים מול הקנאים המשכילים, כתה מול כתה, כשני מחנות צוררים [...] (לבני, ירושלים דליטא, ב, עמ' ה"ז).

בניסוחו השקול של קלויזנר המספר על סופו: "הרעיון [...] לחנך רבנים בעלי השכלה כדוגמת ארצות המערב ירד מעל הפרק כבר מוזמן. חניכי בית המדרש לרבנים לא תפסו מקום חשוב בקהילות כפי שקיוו מהם. רבים מהם אף עוררו סלידה מצד הציבור היהודי. בא אפוא הקץ למוסד הזה. הושאר בכל זאת 'מכון יהודי למורים' במקום בית המדרש לרבנים [...] (קלויזנר ישראל, וילנה - דורות ראשונים, עמ' 346).

ביניהם, פרי יוזמתם של בעלי יכולת שהעלו בכך את קרנם;²³¹ ביניהם, ששהו בהם 'בני בית' משלהם,²³² אך היו פתוחים בסופו של דבר לכל יהודי.²³³ אכן, ההיצע היה גדול, נמנו בה בוילנה בתי כנסת מרובים (בשנת תר"ע, 1910: 104 - בתי תפילה מוכרים על ידי השלטונות, ב-1893: 33 - בתי כנסת פעילים²³⁴), מהם שאופיינו כסקטוריאליים, מקצועיים, ומהם כאזוריים; בניסוחו הציורי של חייקל לונסקי:

בוילנה נמצאים יותר ממאה קלויזים. לכל סוג של אומנים יש קלויז מיוחד לעצמו, למשל: קלויז של אופי לחם לבן, של אופי לחם שחור, של זגנים, של חוטבי עצים, של חנוני גלנטריה, של חנוני עורות, [...] לכל קלויז יש גבאים וחברות שונות, ואף להחברות יש גבאים ורביים מיוחדים לכל אחת מהן, למשל, חברת מקרא, חוי אדם [...] לכל אחד מהקלויזים הללו יש גם דרשן הדרוש לפני הקהל בימי השבתות [...] ישנם קלויזים קטנים המפרנסים שלושה או ארבעה רביים [...] הקלויזים נקראים בשמות שונים; יש מהם שנקראים על שם הגאונים והגדולים שהתפללו ולמדו בהם, כמו קלויז של הגר"א, של ר' שאול'קה קצנלבויגן תלמידו של הגר"א [...], וישנם קלויזים כאלה הנקראים על שם המגדבים שלהם, כמו יסוד"ד, ר' ליב ליזר [...], וישנם קלויזים כאלה הנקראים על שם המוסדות והחברות שנוסדו על ידי הקלויזים הללו, כמו: קברנים, או גחש"א, מנחם אבליים, משמרת חולים [...].²³⁵

ובהמשך הוא עובר לתאר באופן מיוחד את הקלויזים ברחוב היהודים. הנה כי כן, רבים היו בתי הכנסיות ובתי המדרשות בוילנה,²³⁶ כל אחד ואחד

231 בניסוחו של קלויזר: "בעלי היכולת יסדו בחצרותיהם בתי מדרש ובתי כנסת. דבר ייסוד קלויזים שימש להגברת יוקרתם" (קלויזר ישראל, וילנה - דורות ראשונים, עמ' 173).

232 בניסוח בוטה: "[...] כמו שלא התעניינו נותני לחמם ומימם בחייהם הפרטיים של מאות הפרושים הבטלנים המפורזים בשאר הקלויזים שבוילנא. הסיסמא "עשרה בטלנים" היתה מטבע מתהלכת ברחוב היהודים בימים ההם. כל קלויז, קבוץ או יחיד, בעל כיס ובעל תכלית, אשר זכו להחזיק על חשבונם "עשרה בטלנים" חוסים בצלם, חשבו להם לכבוד ולעונג רוחני בזה [=העולם הזה] ולהון שמור לבעליו בביא [...]. הפרושים הללו, עפ"י היו מתנוונים בפרישותם ובטלנותם [...]" (לבני, ירושלים דליטא, א, עמ' קטו).

233 דוגמה נאה: "בתי הכנסת בוילנא הנקראים 'קלויזין' שמשו לעתים קרובות ל'בונדאים' מקום מקלט להסתתר שם מרדיפות המשטרה ולמקום תעמולה [...]" (לבני, ירושלים דליטא, א, עמ' ל).

234 קלויזר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 92.

235 לונסקי, מהגיטו הוילנאי, עמ' 48-50.

236 ב'פוסטר' שהתפרסם בוילנה בשנות השלושים המעמיד את תמונת פנים בית הכנסת הגדול במרכז ומוקף שמות בתי כנסת בארבע שפות - אידיש, עברית, אנגלית ורוסית: "160 ווילנער קלויזן. בית מדרשים און מנינים", 160 בתי כנסת, בתי מדרש ומנינים בוילנה". החלוקה היא: "בעלי מלאכישע קלויזין"; "קלויזן, בתי מדרשים און מנינים"; "אויפן שול-הויף"; "חסידשע קלויזין און מנינים אין דער מתנגדישער ווילנע, וכו'.

וחשיבותו, לו היינו זוכים לסייר - בעקבות ישראל קלויזר - ב'חצר בתי הכנסת' העמוסה ובסביבתה, היינו מאזינים לעובדות, מעשים וסיפורים לרוב, קלויז, קלויז, קלויז וסיפוריו. על רקע המכלול הזה צפים ועולים כמה וכמה בתי כנסת מיוחדים, ידועים יותר ושהטביעו את רישומם על דיוקנה של וילנה. בספרות הדורות האחרונים בולט חלק קטן מהם (הקלויז הישן, קלויז היסוד"ד, בית הכנסת של חברה קדישא ועוד²³⁷); ראש וראשון שבהם הוא 'בית הכנסת הגדול', ומן הקוטב השני, לא פעם הועמד מולו בהקשרים שונים 'טהרת הקודש'; אך גם אם אלו היו דומיננטיים בזיכרון הדורות האחרונים כבתי תפילה, יש 'צלע שלישית', מיוחדת במינה; אכן, גם בהקשר זה אי אפשר לדבר על וילנה בלי זכרו של הגאון המעוגן במישרין גם בבית כנסת - 'קלויז הגאון'.

קלויז הגאון

בזיכרון עסקינן ולא בהיסטוריה של בתי הכנסת בוילנה;²³⁸ זיכרון וילנאי מוביל אל 'מקרה' הגאון. שמואל פין מתאר:

לזכר שם קדשו, וקדושת תורתו, עשו יקירי ווילנא בית מדרש גדול, מבית למודו

237 במסגרת זו אי אפשר להרחיב בפרטים; סיכום קצר: "על ידי ביהכ"נ הגדול נמצא בקומה השניה בית המדרש הישן, שנקרא 'הקלויז הישן'. הקלויז הוא ישן נושן על זה מעיד סגנון הבנין [...] אבל נקרא 'הישן' כדי להבדילו מהקלויז החדש שנבנה על ידי היסוד"ד. עפ"י הסגנון אפשר להסיק, שהקלויז עתיק יותר מאשר ביהכ"נ הגדול. מעל לפתח החדש של הקלויז כתבו זה לא מכבר שנוסד בשנת ר' (1440), אבל ידיעות מקוריות שתוכלנה לאמת את הכתובת הזו, אינן" (קלויזר ישראל, תולדות הקהילה העברית, עמ' 74): "הנדבן הגדול היסוד"ד החליט ליסד עוד קלויז, כדי שישאר שמו לנצח. בתי תפילה לא חסרו, אבל בית מדרש היה רק אחד". קשה היה לסרב לכך, אך הגביר התורם יצר מתח מסוים. היה משא ומתן שלא ייפגע כבוד הקלויז הישן ועל מהות היחס ביניהם במרחב ובמנהג (עמ' 74-75). "בתי כנסיות אחרים כמו הקלויז החדש, קלויז הגר"א ואחרים נבנו כדוגמת ביהכ"נ דח"ק גחש"א [...]" (עמ' 78).

238 לו הייתי כותב היסטוריה הייתי מאמץ מן הסתם את המתווה של קלויזר: "[...] בשלושת הבתים האלה יכלו היהודים לגור, אך אסור היה להם לנהל בהם מסחר או להקים בית כנסת. [...] בשנת שכ"ג (1563), [...] בכל זאת היהודים שישבו בעיר לא היוו קהילה מוכרת כל זמן שלא היה להם בית כנסת מוכר משלהם, כשהייב היה יהודי להישבע לפי פסק דין של בית דין המלך בוילנה. מוכרח היה לנסוע לטרוקי ולהישבע שם בבית הכנסת. [...] בית הכנסת ניתן היה לפתוח באחד הבתים של האצילים [...] קיבלו האצילים בשנת 1573 חופש דת: מותר היה להקים על אדמתם כנסייה, בית כנסת או מסגד. בוילנה היהודית נשתמרה מסורת שלפיה נוסד בית הכנסת הראשון בעיר בשנת של"ג היא שנת 1573. מתקבל על הדעת כי המסורת הזאת מתאימה למציאות. בשנת 1592, בשבעה במאי התנפלו המון עירונים [...] על בית הכנסת [...] ב-1 ביוני 1593 השיגו מהמלך כתב זכויות [...] מלבד כתב זכויות זה נתן המלך זיגמונד השלישי עוד זכויות ליהודי וילנה להקמת המוסדות הציבוריים הדרושים לקהילה יהודית: בית כנסת, בית עלמין, בית מרחץ ואיטלויים [...]. בשנת 1632 נפטר המלך זיגמונד השלישי [...] ב-19 בפברואר 1633 אישר המלך ולאודיסלב הרביעי את הזכויות שנתן קודמו [...] שבוע ימים לאחר שהמלך נתן ליהודי וילנה את כתב הזכויות הנ"ל, נתן להם כתב זכויות מיוחד לבניית בית כנסת מאבן. [...] במקום בית כנסת מעץ הוקם בית מידות רחב יריים, שהיה יכול להכיל את כל העדה. [...] (קלויזר ישראל, וילנה - דורות ראשונים, עמ' 10-6).

ותפילתו, אשר ישב בו כארבעים שנה, וקבעו הספקות ללומדי תורה, [...] בשנת תקס"א כשלש שנים אחרי עלות אליהו, שטר המתנה וההפרשה שמור בידי גבאי ביהמ"ד הזה, ולהיות ענינו ולשונו מעידים בן על חשיבות הגאון בעיני הדור [...] ולמען לא ישכח שמו של הגאון מן הבית הזה, וטהרת תורתו תקרא בעיני כל השוקדים על דלתותיו, קבעו המתנדבים הראשונים לוח שיש בכותל הצפוני וחרות עליו כדברים האלה.²³⁹

אם כן, המבנה הנכבד סומן בכתובת מתאימה. פין מביא את הנוסח של הכתובת שבחתימתה 'זכרו לא יסוף / מקהל ועדה [...], יש כדי לחזק את תודעת המקומיות הווילנאית:

לכד זה ראינו / מצאנו צדיק תמים, דורות אחרונים שמעו הולך בכל / איים ומדינה, חכמתו בחוץ רונה, לספר שבחו נבער / כל אדם מדעת, בנה בנית לך עליות מרווחות, שוש / תשיש בה' שובע שמחות, זה שבתו הבית הזה / ארבעים שנה [...] זכרו לא יסוף / מקהל ועדה, בחבוריו ישוטו רבים ותרבה דעת.

פרטים רבים על סיפורו של הקלויז מובאים בסקירות שונות על וילנה והגר"א.²⁴⁰ קורות האתר קשורות בגר"א עצמו; הוא נבנה בסמוך, כך נראה, למקום שבו היה גר לפניו. מדובר בדירה שנרכשה על ידי קרובו העשיר ר' אליהו פעסעלעס כדי לשמש כמקום כינוס למניין שאמור לשרת את הגר"א הלומד שם עם תלמידיו, בראשם ר' סעדיה ב"ר נתן נטע. בית המדרש ספג כמובן מקדושתו בחייו, אך היא הועצמה לעת מותו; זאת באשר בהלווייתו הותר להשהות מעט את ארונו של הגר"א בין כתליו (מהלך בלתי שגרתי ובעייתי מבחינה הלכתית²⁴¹). ככל הידוע, הגר"א עצמו תכנן בכלל להפוך את המניין לבית מדרש במקום אחר, ב'חצר סלוצקי' המצויה לא הרחק משם, אך בסופו של דבר הוקם בית המדרש בדירה הנידונה שהורחבה על פני שטח החצר ובתים שכנים על ידי תורמים שונים, וכך נתקבל המבנה הידוע שב'חצר בתי הכנסת'. אם כן, המקום שופץ והורחב על ידי הקהילה, ובמבט של כמאה שנים

239 פין, קריה נאמנה, עמ' 155.

240 על כל מה שקשור להקדשת הדירה, שהפכה לקלויז, ההתפשרות עם השכנים, ראו: קלויזנר ישראל, תולדות הקהילה היהודית, עמ' 78. בזווית המיוחדת לו כתב על כך בצלאל לנדוי: לנדוי, הגאון החסיד, עמ' שלז-שלח.

241 ב'הערה אישית' של רב אברהם דנציג, בן התקופה וקרוב משפחה, בהלכות אבלות: "חכם ואלוף וגאון מכניסין אותן לבית המדרש ומניחין המטה במקום שהיה דורש וסופדין אותו שם [...] (ורע עלי המעשה ראו שעשו בן לאדונינו מרנא רבנא רשב"הג מחותני ר' אליהו שהיה ידוע ומפורסם לכל העולם לגאון וחסיד ויחיד בדורו ממנו למדו לעשות כן גם למי שרוצין לכבדו ועליהם נאמר ותבואו ותטמאו את מקדשי ובוראי גורמים רעה למת בזה [...]) [...]" (חכמת אדם, שער השמחה, הלכות אבלות, כלל קנה, סימן יח).

לאחור היו העוסקים בוויילנה מודעים היטב לשינויים שעבר מאז היווסדו: "אכן מאז עברו שנים רבות, תקופה שלמה למיום פטירת הגר"א, כבר ניתקן הבית ונשתכלל בניינו, עד כי קבל תמונה אחרת, לגמרי אחרת מהתמונה ההיא שהיתה לו בהכנותו, וכיום הוזה הנהו באמת אחד מבתי מדרש היותר גדולים ונהדרים שבויילנא העיר".²⁴² שמו של המקום זכה למספר וריאציות: 'קלויז של החסיד', 'קלויז הגאון', 'מנין הגר"א', ועוד; הדילמה מהו השם הנכון מובעת בתיאור ציורי:

מי מעוברי דרך וילנא, אשר לא יסור לראות את בית מדרש הגר"א, אשר יצלצל באזנו מזכרונות ילדותו ומרב ספורי מעשיות של בית רבו ומאחורי התנור של בית המדרש. חזון לא נפרץ הוא לפגש ברחובות העיר איש תועה ושואל: איה בית מדרש הגאון? והוילנאי או הוילנאית בתמימותו זוקק חוטמו כמתמיה ואיננו מבין שאלת הזר, לאמר: על 'מנין החסיד' תשאל? כי בן יקראו הוילנאים מאז ומעולם לבית מדרש הגר"א בשם 'מנין החסיד', כאלו אצבע אלהים היתה בדבר לקרא למצבת האיש שלחם כל ימיו בחסידים בשם זה עצמו שהשתדל להכחידו ולהכרית את זכרו.²⁴³

למדו בו תורה ברוח הגר"א, ומסופר כי הייתה הקפדה על בחירת התלמידים - 'עשרה בטלנים' שלמדו בו באופן קבוע, למעשה עד למלחמת העולם הראשונה. מקום קדוש איננו קופא על שמריו, יש בו דינאמיות וחלה בו התפתחות; גודל ערכו וקדושתו של המקום הלכו והתעצמו על ידי סיפורים שונים. תרמה לכך העמקת זיקתו הסגולית לגר"א, וזו נעשית באופן החזק ביותר על ידי קישור ישיר של ינקותו למקום. בעל 'עליות אליהו' מספר בשם רבי דובער מ"צ [=מורה צדק] בוויילנה: "אשר עיניו עוד ראו את מורינו הגאון החסיד נ"ע בעודו בחיים, והתפלל עמו בבית מדרשו, שהגיד לו כי מקום הבימה עתה בבית מדרש הגאון נ"ע, הוא המקום אשר שם עמדה ערש יצועי הגאון". בכך מושגת איזו אחדות מקום בין הלידה לבין מקום התורה, אחדות מקום הגוררת האדרה של קדושתו. אכן, עוצמת הקדושה גדולה הייתה, וכמקום מקודש אף יצרה אפקט של מעין עליה לרגל:

כמעט בכל פעם שנכנס לבית מדרש הגר"א נמצא אחד או שנים אשר מחזות פניהם נכיר כי מערי השדה המה, עומדים בחרדת קודש ומתבוננים בכותלי הבית ופנותיו, כמו יחפשו למצא את רוח אלהים החופפת עליו; את נצוצי

242 יצקן, רבנו אליהו, עמ' 155.

243 יצקן, רבנו אליהו, עמ' 155.

הקדושה שנקלטו באבני קירותיו ועמודיו; את עפר הרצפה שזכה שאון העולם ידרך עליו בלכתו.²⁴⁴

בהתייחס לממד הזמן, לפי שורת ההיגיון, חשיבותו של המקום הייתה אמורה להתגבר במלאת מאה שנה למותו של הגר"א, עת נפתחה לפי האגדה 'האגרת הסתומה' שלו בקלויז, אך מעשה הפענוח לא צלח, והאיגרת המסתורית הופצה בתפוצות ישראל.²⁴⁵ ומי יודע, אפשר והמסתורין שגבר עקב כך, דווקא האדיר את דמותו של הגר"א, וחיוק בעקיפין גם את תדמיתו של מקום הלימוד שלו.

לונסקי שהיטיב לשרטט קווים לוילנה של ימיו - לפני מלחמת העולם הראשונה ואחריה, מצייר במשיכות מכחול עזות גם את הקלויז:

בחדר בית הכנסת משמאל נמצא בית התפלה של הגר"א, שאיזו אימת הוד עולה ובוקעת מתוכו, כשאתה נכנס לתוכו ומסתכל בלומדי הזקנים והישושים, נדמה לך, שנשמתו של הגר"א מרחפת שם עדיין, ומיד אתה מתחיל לקרוא את הנוסח על הטבלא הקבועה בקיר הדרומי במקום הקדוש שישב בו הגאון: 'מצאנו צדיק תמים בדורות האחרונים [...].'²⁴⁶

קלויז זה שבמשך שנים שירת כמקום תפילה עלוב למדי (לפי קלויזנר, עד תרכ"ז 1867: "קטן וצר קירותיו עמדו להתמוטט"²⁴⁷), ולא אחת תואר ללא תואר והדר,²⁴⁸ קרנו עלתה לעת צרה; לעתים הייתה זו צרת היחיד:

ובשאתה עומד שם שקוע במחשבות ובהרהורים הנך מזדעזע פתאום לשמע צעקות רוויות דמעות של אשה מרת נפש, המתפרצת לתוך הקלויז, כדי להתפלל לפני ארון הקדש על בעלה החולה או על בנה הנוטה למות, בייחוד מרובים היו החזיונות האלה בתחלת המלחמה.²⁴⁹

244 יצקן, רבנו אליהו, עמ' 155. הוא מתאר במיוחד את תפילת המנחה: "[...] כשלומדי בית המדרש יעמדו עטופים בטלית ואומרים 'אשרי', שכל הזר הבא בשערי הבית יביט וישתומם ויאמר: אכן אין זה כי אם בית איש האלהים וזה משכן קדוש ישראל והדרו".

245 לנדוי, הגאון החסיד, עמ' שכא-שכב.

246 לונסקי, מהגיטו הווילנאי, עמ' 52-53. "[...] על מקומו של הגר"א גופא אסור לשום איש לשבת. ארון של עץ ולוח של שיש צמוד אל הקיר ממעל לו עם כתובת, כתובה בסגנון שלפני מאה ושלושים שנה, ממלאים את המקום באמצע הכתל הצפוני, הוא מקומו של הגר"א, ואיש לא יהין לגשת ולעמוד שם [...]" (לבני, ירושלים דליטא, א, עמ' לג); "[...] המפורסם שבכולם היה 'דעם גואניס קלויז', בית הכנסת של הגאון ר' אליהו מווילנה, שלאחר מותו הציבו במקום מושבו ארון יפהפה ולוח זיכרון עם הכתובת 'פה ישב הגאון מווילנה' (שוב, מעבר לשמי העננה, עמ' 74).

247 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 92.

248 תיאורו של לבני את 'הפרוש מליזעווע' (לבני, ירושלים דליטא, א, עמ' קט"ר-ק"ז).

249 לונסקי, מהגיטו הווילנאי, עמ' 53. תיאור חריף: "בשכיל 'משמרות' כאלה קבענו לנו מקום בקלויז של הגר"א [...] ופתאם חזיו ורעם! הכורה של נשים כמספר בנות צלפחד ועוד אשה עבה, שמנה ומפוטמה כפרת

לפני כל גיוס היה הקלויז מתמלא נשים וטף שהיו הולכים קודם אל בית העלמין הישן להשתטח שם על קברו של הגר"א, על קברה של אם הגר"א ולזה של הגר צדק, ואחרי כן היו באים אל הקלויז של הגר"א ומתנפלות אל תוך ארון הקדש בדמעות וצעקות קורעות לב ונפש. ביחוד נוראות היו יללות התינוקות שהאמהות היו מביאות אותם לבכות ולהתפלל בעד אבותיהם שנקחו למלחמה.²⁵⁰

נוצר אפוא מעין 'מסלול של עולי רגל' דוויים וכואבים - 'קברו של הגר"א, אם הגר"א, הגר צדק וקלויז הגר"א'.

וכך, בהמשך ישיר לנדכאים והחלכאים שתינו שם את צרותיהם שנים על גבי שנים, בתחילת מלחמת העולם השנייה שימש הקלויז כמקום תפילה מועדף. אברהם סוצקובר מספר על ערב יום הכיפורים שנת תש"ב; עדיין מתאפשר להגיע לשולחיהו:

הלכתי ברחובות הצרים. יהודים בקיטלים תחת הזרועות מיהרו אל הקלויזים. בכל החלונות הקטנים הבהבו נרות. בייחוד מלאה הייתה חצר בתי הכנסת. נחפזו אל ה'שטובל' החסיד, אל בית הכנסת הגדול, וביותר - אל הקלויז של הגאון, כאילו שם יותר בטוח, שתתקבלנה התפילות.²⁵¹

התפילה שם לא התקבלה, ובאחד מסיפורי השואה הפך המקום מאתר התפילה החשוב לאתר קידוש השם. בגטו וילנה יום הכיפורים הראשון היה יום נורא, כפשוטו, כל בתי הכנסת המלאים מפה לפה ספגו את נחת זרועם של הגרמנים; והנה, נמצא מי שביקש להדגיש דווקא את קלויז הגר"א שעליו סופר כי נטבחו שם 'עשרה' ביום הכיפורים על קדושת השם:

ורוצה אני להזכיר את אהל התורה בביהמ"ד הגר"א וצוק"ל שמימי רבינו לא פסק שם נר התמיד של תורה ועבודה ונמשך עד לזמננו, ע"י עשרה לומדים שישבו שם בקביעות וקדשו כל חייהם לתורה וכי לפי השמועה נפלו חלל על קדוה"ש בתוך האהל הקדוש הנ"ל ביוה"כ [...].²⁵²

הבן בראשן, מתפרצת לתוך הבית ברעש, ביללות נוראות ובצריחות משונות כמו בעזרת נשים, לפנים, בשעת תפלת 'ונתנה תוקף'. הן מורטות את שערותיהן וצועדות ישר אל ארון הקדש, קורעות את דלתות הארון בחזקה, סופקות כפים וזועקות מרה: 'אדהו, בעלי נוטה למות! אויה, הוי, אללי לנו, אבינו גוסס! מתיפחות ומתמוגגות בדמעות, מצעקות וזועקות [...] הפרושים והבטלנים בהריחם ריח של פרוטות מתנערים ומתעוררים כהרף עין כמו בשעת דלקה [...]'. (לבני, ירושלים דליטא, א, עמ' מה"מח).

250 לונסקי, מהגיטו הווילנאי, עמ' 53.

251 גרוסמן וארנבורג, הספר השחור, עמ' 270.

252 בלוך, רוח אליהו, עמ' טז. יום הכיפורים הראשון בגטו היה יום נורא, חטיפות ואקציה. בגטו השני, יום של התרוממות רוח. בדרך כלל, אין התייחסות מיוחדת למה שקרה בקלויז הגר"א. ראו: דבורצקי, במרי

'עשרה' ממש כמו היו עשרת הרוגי מלכות בסליחה-קינה המפורסמת הנאמרת במוסף של יום הכיפורים.

במהלך המלחמה נבצר מהיהודי הגטו להגיע למקום הקדוש, ויחידה הסגולה שהגיעו זיהו שולהויף מחולל, אך משהו בבית הכנסת של הגאון היה שונה. ברוך שוב שנזדמן אליו בתוקף היתר שניתן לו (עבד בגטו בהכנת 'תבנית וילנה' הגרמנית, לעיל): "[...] יצאתי החוצה [=מבית הכנסת הגדול]. ניתקתי עצמי מזיכרונות העבר ופניתי אל בית הכנסת של הגאון. לתדהמתי מצאתי אותו כמעט שלם. כאילו חסו עליו הוונדאלים, כאילו משמייים שמר הגאון על בית תפילתו [...]".²⁵³ עדיין תולים במקום את זכות הגאון! אך לא לזמן רב, אברהם סוצקובר חזר לוויילנה המשוחררת וכתב על שראו עיניו בשרידי שני בתי כנסת מפורסמים:

[...] נכנסתי לקלויז של הגאון מוילנא. בכתובת הגר"א חסרה הה"א ונשאר גר"א בלבד. (באידיש - אפור). מבית הכנסת הגדול שעמד כמבצר 600 שנה נשאר עמוד אחד בלבד. טיפת גשם שנשרה מלמעלה, מעל הגג הפרוץ והמרוסק כולו אל תוך מקווה המים שלמטה היה כדמעה גדולה של האלוהים הבוכה ומבכה את חורבן וילנא.²⁵⁴

אלו היו התוצאות - ממשיות וסמליות (הגר"א הפך אפור²⁵⁵) - של המלחמה. תמונה שהתפרסמה הרבה מתארת את החורבן החלקי של הקלויז; היא מזעזעת משום שבחלק העליון, על גרם מדרגות ההרוס למחצה, נותרה כתובת: "בחסד / הגר"א ז"ל / נתייסד בחייו שנת תקח"י / ונבנה מחדש בשנת תקל"ח". 'הגר"א' אומנם כתוב כאן די ברור, אך מסביב שום דבר לא נותר ברור. חורבנה הסופי של חצר בתי הכנסת - השולהויף התחולל תחת שרביט השלטון הסובייטי. לעניין זה נשוב לקראת סיומו של דיוננו, נזכיר כאן רק כי בשנות החמישים הראשונות, כשמסך ברזל חצץ בין ליטא לבין המערב, עדיין לא היה ברור אל נכון מה עלה בגורל מתחם בתי הכנסת ומה הייתה מנת חלקו של הקלויז המפורסם. הרב מימון בניסיון לשחזר ממרחקים את רוחו של המקום כתב:

ובשואה, עמ' 78-81; לזר-ליטאי, חורבן ומרד, עמ' 31.

253 שוב, מעבר לשמי העננה, עמ' 75.

254 סוצקובר, דרך היסורים.

255 דיווח אחר מצייץ פריט אחר: "[...] הנה 'קלויז' של 'הגאון' שקול תורה לא היה פוסק בו יומם ולילה, ואולמו היה מלא ריח הדונג של מאות הנרות שנשים צדקניות היו מרליקות בו, הוא חרב כולו. ורק מקום מושבו המגודר של 'הגאון' נשאר עומד על תלו. הנה בית הכנסת הגדול, מרכז החיים של קהילת וילנה במשך דורות, חרב כולו, עיי מפולת [...]". (לזר-ליטאי, חורבן ומרד, עמ' 273).

[...] כל מי שנכנס לבית מדרש זה, נדמה היה לו כי רוחו של הגר"א עדיין מרחפת בתוכו. במקום בו ישב הגר"א התפלל ולמד, היתה טבלא אשר עליה כתובים דברים אלה: 'מצאנו צדיק תמים בדורות האחרונים / שמעו הולך בכל איים ומדינה / חכמתו בחוף תרונה, לספר שבחו נבער כל אדם מדעת / בנה בנית לך עליות מרווחות / שוש תשיש בה' שובע שמחות / זה שבתו הבית ארבעים שנה [...]'.²⁵⁶

בזיכרון מן המרחקים התקשרה אותה טבלה מפורסמת למקום שבו ישב ולמד (אכן, בדיווחים על מיקום הכתובת המפורסמת יש אי בהירות מסוימת²⁵⁷). ומוסיף שם הרב מימון בהערה: "איני יודע מה מצב בית הכנסת הגר"א עכשיו ומה יחס השלטונות למקום קדוש זה [...]". במחקר התברר מה היה יחס השלטונות. לפי דיווח של הסובייט לענייני דתות ברפובליקה הליטאית מראשית יולי 1945 נותרו בוויילנה אחרי המלחמה שלושה בניינים של בתי כנסת (כנראה לא כולל בתי כנסת קטנים). מבנה אחד נמסר לרשות לבינוי על מנת לעשותו מעון לפליטים, המבנה השני שהיה הרוס בחלקו, הוחרם באופן רשמי ב-1946 ושימש כמחסן, המבנה השלישי נמסר לקהילה לצורך בית כנסת. נעבור עתה לבית הכנסת שנמסר לקהילה, ל'מקרה' - 'טהרת הקודש'.

מה ששרד ומה שלא שרד - 'מקרה' טהרת הקודש

ב-1947 הייתה וילנה קהילה רשומה בעלת בית כנסת²⁵⁸ מתוך השלושה ששרדו, השניים שנותרו במצב של הרס חלקי בשולהויף - נהרסו. בפועל נותר אפוא בוויילנה רק בית כנסת אחד - 'טהרת הקודש', הידוע גם כ'בית הכנסת הכורלי' על שום המקהלה שהייתה בו (להלן). ברחוב פליימו, לשעבר זאוולנה, מס' 39. הוא נהנה היום ממעמד של אתר דתי ואתר תיירות רשמי. יש שיראו בהיוותר דווקא בית הכנסת הזה כמייצג של עולם עשיר ומגוון של בתי כנסת שנעלם, אירוניה של ההיסטוריה; בהקשר זה, אפיין אותו דוד אסף: "[...] בית הכנסת היחיד שנותר על תלו ומתפקד עד היום (וראו זה פלא! דווקא בית הכנסת המקהלתי המתוקן של חברת 'טהרת הקודש' המשכילית). [...]".²⁵⁹ אכן, לא ברור לכל המתקהלים בו היום

256 מימון, תולדות הגר"א, בפתיחה למהדורה השניה.

257 יש דיווח על הקיר הצפוני, על הקיר הדרומי ובמקום בו ישב.

258 אלטשולר, במכבש הסובייטי, עמ' 485.

259 אסף, הגאון מוויילנה.

- תיירים ואנשי המקום כאחד - עד כמה נחשב כחריג ושונה בין בתי הכנסת של וילנה, ועד כמה התבטאה חריגות זו בפולקלור ובהווי המקומי.²⁶⁰

לפני הכניסה לבניין ברחוב פליימו 39, ניצב על המדרכה כן נושא שלט הדרכה מרשים ממתכת כתוב בליטאית ובאנגלית, מסוג נפוץ למדי בוילנה, המזכיר את ייעודו, את יהודי ליטא ואת המונח 'ירושלים דליטא'. בתוך החצר הצרה מוצב שלט פנימי - לוח גרניט צמוד לקיר, באידיש ובליטאית הפונה לכאורה אל היהודי הנכנס פנימה להתבונן או להתפלל. הוא מזכיר שיוך רעיוני לזרם המתנגדים ממשיכי דרכו של הגאון ושיוך משפטי לקהילה הדתית של וילנה: "די שול' טהרות הקדש' האבן די מתנגדים נאכפלגער פון ווילנער גאון אויסגעבויט אין 1903 יאר, די שול געהרט צו דער ווילנער רעליגיעזער קהילה". עוד פנימה, במבואה, לפני אולם התפילה הגדול, במקום בולט למדי מתחת לשלט מתכת מוזהב לציון מאה שנים להקמת בית הכנסת (בליטאית, אנגלית, אידיש ועברית) מופיע תקנון בית הכנסת הכתוב בארבע שפות; אחרי הצהרה כללית על עצם הצורך בתקנון והכרזה על נוהלי בטיחות, בא גוף התקנון. הנוסח בעברית:

בית הכנסת 'טהרת הקודש' נבנה ב-1903 זה בית הכנסת היחיד ששרד בזמן שואה ושילטון הקומוניסטי. בית הכנסת שייך לקהילה דתית יהודית של ווילניוס, ורשום על שם מתנגדים של קהילת ווילניוס הדתית. בית הכנסת של ווילניוס נוהג על-פי מסורת של מתנגדים והולך בדרך שהתחיל גאון מליטא. לכל יהודי יש אפשרות לבקר ולהתפלל בבית הכנסת. התנאי היחיד - להתנהג לפי הכללים הבאים: [...].

וכאן באה רשימת התנאים, ביניהם: "1. תפילות מתבצעות לפי מסורת המתנגדים. [...] 10. מפיר על הכללים יגורש מבית הכנסת, ובעתיד לא יוכל לקבל אישור כניסה. גם כן מפיר על הכללים צריך לשאת באחריות לפי חוקי ליטא". בסך הכול, באפיון בית הכנסת דהיום, המונח 'כוראלי' די מטושטש; הוא מוצג בעיקר כ'טהרת הקודש'. אם השלט שבחצר עשוי לשאת איכשהו פרשנות תמימה, התקנון כבר מצטייר כמתריס למדי; אכן, תקנון מכון לא-פעם נגד מישהו. כאן מהדהד כמדומה המאבק נגד חב"ד, לא המאבק של ימי הגאון, אלא המאבק הטרי של ההווה; חב"ד מציגה

260 תיאור אירוני של אציל יהודי מתחזה בסיפור 'עצר גידול בנות': "[...] קבע לו מקום תפלה בביהכ"ס 'טהרת הקודש' מיסודו של אד"ם הכהן והיה נוהג לבא לשם רק בראש השנה ויהיה כ'לשעה שעתים כדרך הרופאים, הרוקחים עורכי הדין וכל שאר האצילים לשם תפילה כביכול. כי באמת אין אנשי 'טהרת הקודש' מתפללים כמו שמתפללים בבתי תפילה של היהודים: שם בטה"ק החזן מתפלל כל התפלות מ'ברוך שאמר' עד 'ארון עולם' בקול רם וכל הקהל מחריש ויוצא ידי חובתו בשמיעה" (לבני, ירושלים דליטא, ב, עמ' סה).

היום אלטרנטיבה מוחשית וברורה למסורת הווילנאית. בית כנסת כוראלי כמייצג של מורשת הגאון ומאבקו בחב"ד? אפשר וגם זוהי אירוניה של ההיסטוריה.

את הכניסה לבית הכנסת 'טהרת הקודש' הנראית היטב מן הרחוב מעטרת כתובת המצהירה על ייעודו - 'ביתי בית תפילה יקרא'; כתובת זו הנפוצה למדי בבתי כנסת חשובים בגולה (פעמים שבזיקה למודרניות מוצהרת). הייתה גם בעבר. מדובר במבנה מפואר בסגנון מאורי, המרשים במיוחד על רקע הסביבה האפורה למדי שמסביב. בעבר הרבו לצלמו, ונוכחותו בולטת גם היום בפרסומים שונים המציגים את וילנה היהודית. לא רק החיצוניות, גם הפנים; אולם בית הכנסת 'טהרת הקודש' מפואר ומשרה אווירה מכובדת, שלעתיים עומדת באיזו הנגדה למניין הזעיר של זקני הקהילה המתכנס בו, אך מהווה תפאורה נאה לסיורי תיירים ולפעולות דתיות-חברתיות של הקהילה (למשל, חתונות). על קירות האולם נתלו מספר כתובות; ארבע מהן מרשימות במיוחד. בכותל הימני - שתיים מפוארות שבהצבתן שם נושאות אופי סמלי. האחת, הצהרת האמונה הגדולה של הרמב"ם - 'אני מאמין', הצהרה הממשיכה להדהד בוילנה - על אף הכול, והשנייה - 'שיר של יום למועדים מיוחדים בנוסח הגר"א'. כידוע, 'שיר של יום' מיוחד הוא אחד מן השינויים בהרכב התפילה המאפיין את נוסח הגר"א, וממילא את ייחודה של וילנה. שנת יצירת הכתובת (תרע"ג 1913) מובעת באמצעות פסוקי 'קוד' מתאימים, והן היו שייכות במקורן לאחד הקלויזים. לא הצלחתי לברר איך עיטרו בזמנו את בית הכנסת 'טהרת הקודש' המקורי, אך עיטורים עכשוויים אלו מעניקים לו בוודאי אופי דתי 'מתנגדי' שגרתי כפי שבית הכנסת הזה מתיימר להיות בהווה. כמקובל, הוא מהווה גם מעין אתר זיכרון רשמי: בחזית האכסדרה הימנית, מימין לארון הקודש המפואר, הוצב הלוח - 'לזכרון עולם', רשימת קהילות שנכחדו בשואה. חזית האכסדרה השמאלית מעוטרת בכתובת סטנדרטית - 'זיהי בנסוע הארון. אם נראה בכך 'אירוניה של ההיסטוריה' ואם לאו, שפר מזלו של 'טהרת הקודש'; בשמשו מחסן לגרמנים, יד האויב לא נגעה בו לרעה. כל תיאור כתוב של וילנה היהודית שהייתה (למשל ב'פנקס הקהילות') מבליט אותו עד מאוד. אולם, בלי לפגוע במעמדו המיוחד של קלויז הגר"א ובייחודו של 'טהרת הקודש', המפורסם בין בתי הכנסת היה ללא ספק - 'בית הכנסת הגדול' - 'אב בניין' לבתי כנסת בליטא (הוא שימש כדגם לבתי כנסת אחרים בליטא, למשל זה של וילימפולה-סלבודקה²⁶¹).

261 נבנה בשנת תקל"ב. ליפמן מספר: "[...] כתבנית בית הכנסת הגדול בוילנא, אשר בכלל נדמה אליו